

ДО ПИТАННЯ ПРО СПІВВІДНОСНІСТЬ МІЖ ЛОГІЧНОЮ ТА МОВНОЮ СТРУКТУРАМИ ПРЕДИКАЦІЇ (на матеріалі слов'янських мов)

О. А. Жаборюк (Одеса)

Проблема взаємовідношення структури мислення і мови і, зокрема, їх основних одиниць — логічної та граматичної структур предикації є проблемою, яка належить до сутнісних проблем лінгвістики. Адже саме на ній “схрещуються списи” лінгвістів, яку б з існуючих синтаксичних проблем чи теорій вони не аналізували.

Своїм існування ця проблема завдячує цілій низці мовних явищ, характерною рисою яких є те, що вони, на відміну від переважної більшості висловлювань у мовах індоєвропейського походження, не можуть за своєю структурою бути спроектованими на логічне судження.

В слов'янських мовах ці явища охоплюють в основному три типи випадків. Це, передусім, т. з. “односкладні безособові речення” (“Світає”. “Морозить”. “Уже вечоріло.”), “односкладні номінативні речення” (“Зима”. “Ніч”. “Мороз.”) та такі досить характерні для цього типу мов висловлювання, як “Боршу — ціла миска”, “Воды — по коліно”, “Mrówek naleciało” і т. д.

“Яблуком розбрату” серед лінгвістів залишається граматичний статус висловлювань типу “Морозить.”, “Світає.” тощо. Одна група лінгвістів трактує ці висловлювання як такі, що є віддзеркаленням одночленного безсуб'єктного судження [7, 10; 8, 303; 15, 16; 17, 30; 13, 20, 220], інші проєктують їх безпосередньо на об'єктивну дійсність — “процеси і стани безвідносно до діяча”, минаючи логічну ланку [10, 71-72; 6, 82, 129]. Прибічники двочленного судження, навпаки, твердо переконані в “особовості” розглядуваних висловлювань, вважаючи їх дериватами особових двоскладних речень: Здесь дует ← Дует сильный ветер (5, 463-464).

Існує й точка зору, згідно якої ці речення вважаються “особовими” виключно на мовній основі — мається на увазі форма третьої особи однини. Що ж до співвідносності цих висловлювань з судженням, то воно, на думку виразника цієї точки зору Е. О. Будде, цілком може бути одночленним безсуб'єктивним [3, 31].

Суперечлива й синтаксична інтерпретація цих висловлювань. Одні граматисти вважають дієслівний компонент цих висловлювань головним членом односкладного речення, який не співвідноситься ані з підметом, ані з присудком [17, 37; 18, 13-14], інші — головним чином, співвідносним з підметом та присудком, але все ж відмінним від останніх [10, 76; 6, 106], треті — справжнім присудком [3, 31; 8, 312-313; 3].

Що стосується терміну “безсуб’єктний (безособовий)”, що вживається по відношенню до цих висловлювань, то в одних випадках під ним розуміють відсутність суб’єкта судження або “діяча” [10, 76; 6, 129], в інших — відсутність іменника в називному відмінку та “безособову” форму дієслова (яку ще іноді називають “несправжньою” третьою особою однини [2, 64], або ж такою що вживається в “невласному” значенні [9, 26]).

Багато суперечностей спостерігається і по відношенню т. з. односкладних номінативних (називних) речень.

Найбільш поширеною в лінгвістиці є точка зору співвідносності цих висловлювань безпосередньо з об’єктивною дійсністю — згорнутим процесом об’єктивної дійсності [14], однією ситуацією [6, 125-126; 10, 71-72]. Досить часто можна зустрітися й з проектуванням номінативних висловлювань на нерозчленовані (одночленні) судження [15, 23; 13, 11-12; 17, 30].

Що стосується синтаксичного статусу цих висловлювань, то ситуація яка склалася щодо цього питання в лінгвістичній літературі, досить чітко окреслена Г. О. Золотовою: “Кваліфікація складу номінативних речень завжди була дискусійним питанням. Одні лінгвісти вважали їх підметовим типом, інші присудковим, треті ж вважають, що в єдиному члені цих речень підмет буцім-то поєднаний з присудком” [12, 22].

Серйозні суперечки викликають і висловлювання, початкова позиція яких відкривається іменником (займенником) в непрямому відмінку. Це висловлювання типу: “Води — по коліно”, “Ребенку — год”, “Борщу — ціла миска” тощо.

Як і в перших двох типах речень, суперечності стосовно цих висловлювань зосереджені навколо питання структурної співвідносності їх з формами мислення.

Почнемо аналіз з полярних точок зору. Згідно з першою, ці висловлювання (за винятком окремих типів) виражають “процеси і стани безвідносно до діяча” і об’єднуються в один ряд з односкладними безособовими висловлюваннями типу “Світає”, “Морозить” тощо [10, 76-77]. Згідно з іншою, прямо протилежною, ці висловлювання віддзеркалюють структуру двочленного судження і у відповідності до цього мусять бути кваліфіковані як особові двоскладні речення. Перший компонент цих речень — іменник (займенник) у непрямому відмінку вважається підметом [11, 104, 130; 16, 56, 178].

Досить значна група граматистів вбачає в структурі цих речень певну невідповідність до структури судження, а саме — односкладність граматичної структури при двочленності судження, з якими ці речення співвідносяться. Ці речення можуть кваліфікуватися як “суб’єктно-односкладні” [13, 11, 12], або “одноособові — односкладні” [6, 98, 99] (терміни “суб’єктний”, “одноособовий” вказують на співвідносність з двочленным судженням) і, врешті-решт, — як “безсуб’єктно-предикативні” [2, 64, 125] (В останньому випадку термін “безсуб’єктний” означає відсутність в граматичній структурі цих речень підмета) [Там же].

Проблема граматичної сутності цих явищ ще далека від остаточного з'ясування, вирішення її значною мірою залежить від відповіді на питання, що саме і в який спосіб ці висловлювання віддзеркалюють.

В лінгвістиці та філософії, в теорії віддзеркалення є вже достатньо цікавих напрацювань, які, після певного переосмислення, укладаються в одну, доволі чітку, картину процесу віддзеркалення.

Чи не найважливішим моментом віддзеркалення є те, що воно “відбувається не по прямій лінії предмет — назва. Між ними стоїть особистість віддзеркалювача” [1, 48; 11, 35]. Будь-яке безпосереднє проектування мовних явищ на дійсність, без врахування етапу мислення слід вважати якщо не хибним, то, принаймні, таким, що допускає значні викривлення.

Сутність мисленнєвої обробки дійсності, тобто того, що відбувається на логічній ланці процесу віддзеркалення, можна характеризувати як синтез об'єктивного з суб'єктивним. Зважаючи на те, що серед зовнішніх семіотичних виявів цього синтезу, спрямованих на передачу інформації, основне місце посідають висловлювання, можна умовно назвати його терміном “предикативність” (від лат. *prae-dico* — проголошувати, розказувати, вказувати).

Предикативність може відбуватися у двох формах — аморфній (розмитій, суцільній) або ж чітко структурованій.

Перша — це історично первісна форма віддзеркалення — віддзеркалення на рівні уявлень (вражень). Друга, чітко структурована форма — це віддзеркалення у формі суджень. В логіці її прийнято називати ще й **предикацією**.

З появою предикації перша форма предикативності* (будемо надалі називати її просто предикативністю — з метою відмежування від предикації) не вийшла з ужитку. Вона так само притаманна мисленню сучасної людини, як і предикація. Обидві форми гармонійно співфункціонують у свідомості людини, доповнюючи одна одну, а нерідко й переходячи із однієї форми в другу.

Предикація — це найдосконаліша, найрозвиненіша форма предикативності — синтезу суб'єктивного з об'єктивним, свого роду її квінтесенція. І це дійсно так. Адже за своєю структурою і семантикою — субстанціальний концепт + специфіка його існування в часі, предикація є нічим іншим, як аналогом структурної побудови світу — процесу**. З огляду на це, мова може йти лише про двочленну структуру судження, припущення ж про існування одноклених та тричлених суджень є безпідставними.

Несучи в собі загальну ідею про побудову світу, структура предикації разом з цим є й втіленням суб'єктивності. Свідченням цього є її здатність

* Термін “предикативність” вживається нами у двох значеннях — широкому (як у першому випадку) та вузькому (другий випадок).

** Об'єктивний світ визначається як сукупність процесів. Під процесом слід розуміти матерію та її існування (рух) в часі і просторі.

визначати відносну вагомість субстанціальних компонентів процесу-відношення, найсуттєвіший з яких виступає в ній як суб'єкт судження. Ця здатність не пройшла й повз увагу лінгвістів, які при спробах аналізу глибинної (семантичної) структури речень вдаються до таких опозиційних термінів, як "суб'єкт та об'єкт (думки)", "агенс — пацієнс", "носіє процесу — компонент (завершувач) процесу" тощо. Завдяки цій здатності, структура предикації може виступати, зокрема в судженнях-відношеннях, як модель процесу діяльності людини, її імітація. Порівняймо: суб'єкт думки (субстанціальний концепт) — предикат (специфіка відношення субстанціального концепту в часі + субстанціальний концепт — завершувач відношення) // суб'єкт діяльності (людина) — вид діяльності — об'єкт діяльності. Отже, структура предикації є не лише загальною формулою побудови світу, а й імітацією взаємовідношень з ним людини. До інших суб'єктивних моментів, які реалізуються структурою предикації, належать також проекція субстанціального концепта в часі, кількісна оцінка цього концепта, оцінка відношення усвідомлюваного до реальності, такі особистісні характеристики специфіки існування субстанціального концепту, як початок, продовження, кінець процесу, необхідність, можливість останнього тощо. Отже, як бачимо, структура предикації є концентрацією онтологічної та суб'єктивної інформації про навколишній світ, інакше кажучи, — носієм смислу.

Правильність нашого висновку підтверджується, зокрема, визначенням смислу, яке дає цьому поняттю відомий філософ С. О. Васильєв. Під смислом він розуміє здатність "бути чимсь означеним" [4, 85]. На гадку вченого, це поняття є еквівалентом думки [4, 19].

На думку А. К. Корсакова, структура предикації співвідноситься в об'єктивній дійсності з субстанцією та специфікою її існування в часі і просторі, або, інакше кажучи, — з конкретним елементарним процесом об'єктивної дійсності [19, 8-10, 26].

Як бачимо, визначення філософа і лінгвіста мають точки перетину: структура предикації через специфічне буття (= бути чимсь означеним) зіставляється з думкою.

З урахуванням же досить слушної пропозиції А. К. Корсакова остаточне визначення структури предикації буде визначенням її як структури, яка слугує засобом вираження конкретної елементарної думки.

Надзвичайно важливим моментом в процесі віддзеркалення є також здатність мислення провадити над висловлюваннями операції на зразок алгебраїчних.

На рівні мови (мовлення) предикативність втілюється у висловлюваннях, які бувають двох типів: висловлювання — не речення (або просто висловлювання*) та висловлювання-речення (речення). Перший тип відповідає нерозчленованому (суцільному) віддзеркаленню (на рівні уявлень), тоді

*** Термін "висловлювання", як і "предикативність", теж вживається нами в широкому та вузькому значеннях.

як другий — чітко структурованій формі віддзеркалення (на рівні суджень) і є виразником думок — елементарних чи розширених.

Розібравшись у принципі з процесом віддзеркалення на рівні мови та мислення, спробуємо з'ясувати граматичну сутність більш складних випадків, які є об'єктом нашого дослідження.

Почнемо з випадків типу “Світає”, “Морозить” тощо. Вже перший погляд на чітко структуровану форму дієслова — основного компонента цих висловлювань підводить нас до припущення про їх співвідносність з другою формою віддзеркалення — з судженням. Особливістю останнього є те, що в ньому конкретизується в свідомості людини лише другий компонент — предикат, завдяки чому він легко втілюється у відповідній лексичній формі. Перший же компонент — суб'єкт судження — залишається (продовжує усвідомлюватись) в абстрактних вимірах — як субстанціальність взагалі. Це й є однією з причин того, що на мовному рівні він просто опускається, тим більше, що сама форма дієслова-присудка — третя особа однини — досить недвозначно вказує на співвідносність цих висловлювань з двочленным судженням. Не менш важливим фактором, який зумовлює опускання підмета, є специфіка слов'янських мов, зокрема їх вільний порядок слів, завдяки якому дієслово-присудок може “відкривати” (чи “закривати”) речення. Порівняймо, в германських мовах, в яких перша позиція в реченні обов'язково належить підмету.

Зважаючи на все вищезазначене, ми вважаємо, що ці висловлювання слід кваліфікувати як **односкладні речення з імплікованим підметом узагальненої субстанціальної семантики**, або ж, за традиційною термінологією, — як **односкладні особові речення**. Дієслівний компонент в цих реченнях є нічим іншим як **присудком**.

Що ж до висловлювань типу “Зима”, “Ніч”, “Мороз” і т. д., то вони співвідносяться з першим типом віддзеркалення — нерозчленованим (“згорнутим”). Невипадково О. О. Потєбня називав їх “залишком первісних, ще не розчленованих форм мислення в далекому минулому людства” [7, 56].

“Згорнутий” характер цих висловлювань виявляється, зокрема, в тому, що при спробах перевести будь-яке з них в ранг “двоскладного”, тобто предикативно “розгорнути” це висловлювання, ми отримаємо не один, а декілька варіантів — різних не лише лексично, але й синтаксично. Наприклад: Зима, → Прийшла зима, → Ось вже й зима, → Надворі зима тощо.

Беручи все це до уваги, будемо кваліфікувати ці випадки як **висловлювання-не-речення з нерозчленованою структурою предикації**, або просто — **предикативно-нерозчленовані висловлювання**. Що ж до терміну “односкладні”, який досить часто вживається для їх характеристики, то він, з огляду на їх “цілісність”, уже сам по собі відпадає. З наданням цим випадкам статусу “висловлювань” відпадає також і необхідність кваліфікувати їх компоненти в термінах членів речення.

Найцікавішими з розглядуваних випадків є, безсумнівно, випадки типу

“Старику под семьдесят”, “Борщу — ціла миска” тощо. Їх наявність у мові зумовлена, на наш погляд, перетіканням однієї форми віддзеркалення в другу. Вищезгадані висловлювання, за нашим переконанням, є випадками висловлювань-не-речень, які утворилися на базі другої, розвиненої форми віддзеркалення — віддзеркалення на рівні суджень. Висловлювання “Борщу — ціла миска” тощо утворилися на базі структури модифікації (← Ціла миска борщу) внаслідок переосмислення відношень між головним членом цієї структури та його модифікатором у напрямку до предикативності. Висловлювання “Старику — под семьдесят” бере свій початок зі структури комплектації, зокрема, з додатку та обставини до дієслова в реченні “Я даю цьому старику под семьдесят”. Ці випадки слід, на нашу думку, кваліфікувати як висловлювання-не-речення (або просто як предикативні висловлювання) оскільки, на відміну від речень, вони не містять у собі чітко оформленої структури предикації. Що до семантики, то ці висловлювання виражають не думку, а лише натяк на неї, її нечітко-оформлені обриси. Аналогічним чином можна пояснити й багато інших випадків.

Проаналізовані вище випадки слугують яскравим прикладом того, як саме мислення, використовуючи мовну “руду” по декілька разів, пристосовує її до своїх потреб. Окрім того, вони є й свідченням діалектичної єдності між двома основними формами віддзеркалення — предикативністю та предикацією, що виявляється у взаємопроникненні цих форм, перетіканні однієї форми в іншу.

Підсумовуючи наше дослідження, можна твердити, що всі вищевказані випадки, як і багато інших, їм подібних, мають однакову першопричину — всі вони є нічим іншим, як мовним “відбитком”, результатом тих зусиль, до яких вдається мислення у прагненні подолати вічне, неподоланне протиріччя, яке існує між засобами мови, їх конечністю, та безмежністю і розмаїтістю оточуючого людину об’єктивного світу.

Література

1. Аветян Э. Г. Природа лингвистического знака. — Ереван: МИТК, 1968. — 221 с.
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. — М.: Советская энциклопедия, 1966. — 66 с.
3. Будде Е. О. Основы синтаксиса русского языка. — Казань: Издание книжного магазина М. А. Голубева, 1913. — 117 с.
4. Васильев С. А. Синтез смысла при создании и понимании текста. — К.: Наукова думка, АН УРСР, Інститут філософії, 1988. — 238 с.
5. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). — М.-Л.: Учпедгиз, 1947. — 784 с.
6. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. — К.: Либідь, 1993. — 367 с.
7. Галкина-Федорук Е. М. Суждение и предложение. — М.: Изд-во МГУ, 1956. — 69 с.
8. Галкина-Федорук Е. М. Безличные предложения в современном русском языке

// Вопросы синтаксиса современного русского языка. — М.: Учпедгиз Мин. просвещения РСФСР, 1950. — С. 302-320.

9. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. — К.: Вища школа, 1985. — 360 с.

10. Гвоздев А. Н. Современный русский язык. Ч. II. Синтаксис. — М.: Учпедгиз, 1958. — 301 с.

11. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. — М.: Наука, АН СССР, Институт русского языка, 1982. — 367 с.

12. Золотова Г. А. О принципах классификации простого предложения // Актуальные проблемы русского синтаксиса. — М.: МГУ, 1984. — С. 14-36.

13. Кокорина С. Н. О семантическом субъекте и особенностях его выражения в русском языке. — М.: МГУ, 1979. — 77 с.

14. Морозова И. Б. Грамматическая структура и семантика простого предложения и его конститuentов (в англ. диал. речи). Дис. ... канд. фил. наук; Одесса, 1984. — 161 с.

15. Попов П. С. Суждение и предложение // Вопросы синтаксиса современного русского языка. — М.: Учпедгиз, Министерство просвещения РСФСР, 1950. — С. 5-36.

16. Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения. Семиологическая грамматика. — М.: Наука, 1981. — 360 с.

17. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. — Л.: Госуд. учебно-педагогическое издание Наркомпроса РСФСР, 1941. — 620 с.

18. Шведова Н. Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. — М.: АН СССР, 1960. — 377 с.

19. Korsakov A. K., Korsakov A. A., Korsakov Al. K. Theoretical Foundations of Modern English Grammar. Part I. Syntax. — Machinescript. Odessa University, 1982. — 324 p.